

An Analysis of the Relationship between Religion, Culture, and Society from the Perspective of Islamic Revolution Thinkers; Implications for Optimal Governance

Mohammad Soheilsarv

Assistant Professor, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.
soheilsarv.moham@ut.ac.ir

 0000-0001-8003-5550

Abstract

Religion, culture, and society are three central categories in theoretical and practical studies of governance. These three concepts are very close to each other in the field of implementation. This research aimed to examine the triple relationship between religion, culture, and society with an emphasis on the thoughts of Islamic Revolution thinkers in order to provide a model for optimal governance in religious societies. If the exact relationship between these categories is not determined, the field of optimal religious governance will face challenges and there will be an overlap between these cases. This research was conducted using a qualitative method and the information was collected in the form of documents. The texts of Islamic Revolution thinkers and Western theories were examined with an interpretative-critical approach, and the data were analyzed using three-stage coding (open, axial, selective). The findings of this research indicate that the relationship between these three categories in the perspective of the thinkers of the Islamic Revolution is dialectical and multi-level, not reductionist (unlike Marxist or positivist approaches); therefore, in the implications of governance, the multidimensionality of these categories and their overlapping relationships should be taken into account. Also, religion as an independent variable has both a culture-forming role (creating religious patterns) and a culture-destroying role (reforming incompatible patterns). In desirable governance, culture acts as a context and society as the scene of interaction between the two. This article concludes that culture is the context of the main movement of society and religion is the content and nourishment of culture, which should show their dialectical relationships in governance through a clear passage.

Keywords: Relationship between religion and culture, Desirable governance, Dialectical relationships.

Extended abstract

Purpose

This study aims to explore the intricate and often overlooked interrelationship between religion, culture, and society from the standpoint of prominent thinkers of the Islamic Revolution in Iran. In doing so, it seeks to formulate an indigenous model of governance rooted in Islamic thought that is capable of addressing the specific cultural and social contexts of Muslim societies. The importance of this analysis stems from the fact that failure to define the correct relationship among these three constructs can result in conceptual overlap and practical governance challenges, particularly in policy-making, cultural engineering, and identity formation.

By clarifying this triadic relationship and its dialectical nature, the study contributes to the intellectual foundation of what can be described as "Islamic dialectical governance"—a system of rule that preserves religious authenticity while dynamically interacting with evolving cultural and social structures.

Design / Methodology / Approach

The research adopts a qualitative design situated within an interpretive-critical paradigm. The data were gathered through documentary and library-based sources. Primary sources included the works and speeches of two key Islamic Revolution thinkers—Ayatollah Ali Khamenei and Martyr Morteza Motahhari—as well as key theoretical texts from both Islamic and Western sociopolitical literature.

The analytical process followed the methodology of Grounded Theory (GT), which consists of three stages of coding:

Open coding: Identifying basic concepts such as "sacred rationality", "cultural resistance", or "Islamic identity construction".

Axial coding: Linking these concepts into thematic categories like "the role of religion in social change" or "dialectical cultural governance".

Selective coding: Synthesizing categories into a central theoretical model of religion-culture-society interaction.

The data corpus included 28 books by Martyr Motahhari and more than three decades of speeches by Ayatollah Khamenei. Purposeful sampling focused on segments with high conceptual relevance. Methodological triangulation and peer debriefing were used to ensure internal and external validity.

Findings

The findings underscore a unique model of interaction among religion, culture, and society in Islamic governance. This relationship is:

Dialectical rather than hierarchical or reductionist.

Multidimensional rather than linear.

Context-sensitive, reflecting both ideal religious principles and empirical cultural-social realities.

Religion emerges as an independent variable and guiding force that plays both a culture-forming and culture-correcting role. Culture, in turn, is both shaped by and shaping of religion. It provides the soft infrastructure or the operating context within which religious and political directives are enacted. Society acts as the platform of interaction, the arena in which these forces engage, conflict, and co-evolve.

Motahhari views religion as a comprehensive system capable of generating social transformation, emphasizing its ideological vitality, flexibility, and resistance to cultural imperialism. He critiques both fundamentalism and eclecticism as deviations from authentic Islamic cultural engagement.

Khamenei emphasizes religion as the bedrock of cultural identity, calling for cultural policies that resist Western secularism and promote Islamic ethics. His speeches often portray culture as "the air we breathe", stressing that governance must aim to Islamize educational systems, media, and public life to counteract foreign influence.

Originality / Value

This study is among the few that provides a triadic, dialectical model of religion-culture-society interaction grounded in Islamic political thought. While previous research has often addressed bilateral relationships (e.g., religion and culture), this paper offers:

A three-dimensional analytical framework based on dialectics.

≠ A theoretical comparison with Western models (e.g., Marxist, Durkheimian, Weberian).

A redefinition of sacred rationality ('Aql-e Qodsi) as a governing epistemology in Islamic public management.

The research advances the discourse on faith-based governance by challenging secular assumptions in Western sociological theory and positioning religion as a constructive, autonomous force rather than a derivative of economic or cultural structures.

Research Limitations / Implications

The primary limitation is the theoretical and documentary nature of the research. While it provides a robust model, the empirical application remains limited. The framework has not yet been tested in comparative studies across Islamic countries, nor does it account for practical constraints in modern governance structures.

Additionally, the model is highly contextualized within the Iranian experience of Islamic governance, which may limit its generalizability to more pluralistic or less ideologically unified Muslim societies.

Future studies should incorporate empirical policy analysis, cross-national comparisons, and possibly quantitative testing of specific governance outcomes linked to this model.

Practical Implications

The dialectical model of governance proposed here holds several actionable implications:

Cultural Engineering: Design of media, education, and arts institutions must align with religious values while engaging public sentiment. Institutions like state media should mediate between doctrinal purity and cultural relevance.

Policy Formulation: Laws and public policies should reflect divine principles while responding to local cultural and social realities. For instance, laws on family, education, and public morality must merge fixed religious tenets with evolving cultural forms.

Civic Engagement: Civil society organizations should be structured to act as intermediaries between state religious objectives and grassroots cultural expressions, embodying what the model refers to as “dialectical mediation.”

Social Implications

On the social level, the model contributes to building a coherent national identity that is neither culturally rootless nor religiously dogmatic. By acknowledging the dialectical overlap between faith and culture, the model provides tools for navigating globalization, cultural pluralism, and ideological contestation.

It presents religion not as a repressive force, but as a dynamic engine for social cohesion and identity preservation. This stands in contrast to secular modernization theories that treat religion as either obsolete or marginal.

In contexts where cultural invasion and secular pressures challenge traditional values, this model offers a path toward cultural resilience and value-centric modernization.

Keywords: Relationship between religion and culture, desirable governance, dialectical relationships.

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

واکاوی نسبت دین، فرهنگ و جامعه در منظر متفکران انقلاب اسلامی؛ دلالت‌هایی برای حکمرانی مطلوب

محمد سهیل سرو

استادیار دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، تهران، ایران.

soheilsarv.moham@ut.ac.ir

0000-0001-8003-5550

چکیده

دین، فرهنگ و جامعه سه مقوله محوری در بررسی‌های نظری و عملی برای عرصه‌های حکمرانی هستند. این سه، مفاهیمی بسیار نزدیک به یکدیگر در عرصه اجرا هستند. این پژوهش با هدف بررسی نسبت سه‌گانه دین، فرهنگ و جامعه با تأکید بر اندیشه متفکران انقلاب اسلامی انجام شد تا الگویی برای حکمرانی مطلوب در جوامع دینی ارائه دهد. در صورت عدم تعیین نسبت دقیق این مقولات عرصه حکمرانی مطلوب دینی با چالش مواجه خواهد شد و تداخل نقشی میان این موارد به وجود خواهد آمد. این تحقیق با استفاده از روش کیفی انجام شده و گردآوری اطلاعات در آن به صورت اسنادی بوده و با رویکرد تفسیری - انتقادی متون اندیشمندان انقلاب اسلامی و نظریه‌های غربی مورد بررسی قرار گرفت و داده‌ها با استفاده از کدگذاری سه‌مرحله‌ای (باز، محوری، انتخابی) تحلیل شدند. یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است نسبت این سه مقوله در منظر متفکران انقلاب اسلامی، دیالکتیکی و چندسطحی است، نه تقلیل‌گرایانه (برخلاف رویکردهای مارکسیستی یا اثبات‌گرا)؛ بنابراین در دلالت‌های حکمرانی بایستی چندبُعدی بودن این مقولات و روابط متداخل آن‌ها را در نظر داشت. همچنین دین به‌عنوان متغیر مستقل، هم‌نقش فرهنگ‌ساز (ایجاد الگوهای دینی) و هم فرهنگ‌سوز (اصلاح الگوهای ناسازگار) دارد. در حکمرانی مطلوب، فرهنگ به‌مثابه بستر و جامعه به‌عنوان صحنه تعامل این دو عمل می‌کنند. در این مقاله به این نتیجه‌گیری رسیده شده است که فرهنگ بستر حرکت اصلی جامعه و دین محتوا و تغذیه‌کننده فرهنگ است که می‌بایست از گذر تمیز روابط دیالکتیکی خود را در حکمرانی نشان دهند.

کلیدواژه‌ها: نسبت دین و فرهنگ، حکمرانی مطلوب، روابط دیالکتیکی، عقلانیت قدسی، مهندسی فرهنگی.

شاپای الکترونیک: ۲۵۸۸-۶۵۵X / پژوهشکده تحقیقات راهبردی / فصلنامه علمی راهبردی اجتماعی فرهنگی

مسئولیت مقاله از نظر محتوای علمی و نظرهای مطرح شده در متن آن، به عهده نویسندگان و یا نویسنده مسئول مقاله می‌باشد و مورد تأیید / عدم تأیید صاحب امتیاز نشریه راهبردی اجتماعی فرهنگی نمی‌باشد.

مقدمه و بیان مسئله

ساختارهای جامعه را می‌توان منبعث از عوامل مختلفی در نظر گرفت که هریک در قوام اجتماع بشری اثرگذارند. دین، فرهنگ و جامعه به‌عنوان سه عامل اصلی، اثرگذار و جامعه‌ساز به حساب می‌آیند. این مفاهیم از ارکان زندگی اجتماعی بوده و بر یکدیگر نیز اثرگذار هستند. می‌توان گفت طبق منطق قرآنی جوامع از زمانی که شناخت از آن‌ها به‌دست آمده عموماً دیندار بوده‌اند.

فرهنگ را نیز می‌توان بر اساس تعاریفی که از آداب و رسوم به‌عمل آمده هم در جوامع ابتدایی و هم جوامع امروزی مطالعه نمود؛ اما برخی بنا به اینکه کدام‌یک از این دو یعنی دین یا فرهنگ ارجح است نظرهای متفاوتی دارند. بعضی با اکتفا بر نظام‌های ارزشی خود به نفع دین و برخی به نفع فرهنگ سخن گفته‌اند (مک‌لولین، ۱۳۸۳، ص. ۵۳).

در صورتی که هریک از این عوامل منشأ دیگری باشد نوع متفاوتی از نگاه به هستی و جهان اجتماعی شکل می‌گیرد. یک رویکرد قائل بر ارزش‌مداری اقتصاد است. از این‌رو فرهنگ و دین را روبنا می‌داند و یک نگاه معطوف به اصالت دین است؛ بنابراین فرهنگ و جامعه را روبنا می‌داند.

بر این اساس نگاه مادی و معنوی به هریک از این مقولات متفاوت است. با اصالت‌بخشی به دین جای فرهنگ‌های دیگر محدود می‌گردد و با اصالت‌بخشی به فرهنگ، این فرهنگ است که دین را تفسیر می‌کند و محدوده‌اش را مشخص می‌نماید. اگر دین همگام با فرهنگ در مسیر توسعه نباشد، نگاهی سلبی به فرهنگ دارد، همان‌گونه که مارکس دین را افیون ملت‌ها می‌خواند. اگر دین به‌عنوان عنصر شاخص اجتماعی، سیاسی و اقتصادی ایفای نقش نماید، احکام ثابت آن واضع قوانین، اصول و حدود مقولات فرهنگی خواهد بود (سیاهپوش و آقایی، ۱۳۹۳، صص. ۴۶-۴۷).

در تاریخ معاصر ایران، انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ نقطه عطفی در بازتعریف نقش دین در عرصه عمومی، فرهنگ و ساختارهای اجتماعی - سیاسی بود. برخلاف بسیاری از تحولات سیاسی نوین که دین را به حاشیه رانده‌اند، انقلاب اسلامی با الهام از گفتمان دینی و فرهنگی خاصی شکل گرفت که در آن دین نه تنها عنصر هویت‌بخش فردی بلکه عامل سازمان‌دهنده جامعه و حتی مبنای حکمرانی تلقی می‌شود.

متفکران انقلاب اسلامی، هریک در نسبت‌سنجی میان دین، فرهنگ و جامعه دیدگاه‌های متمایز اما هم‌افزایی داشته‌اند. بررسی این دیدگاه‌ها می‌تواند در فهم

الگوی خاصی از حکمرانی که انقلاب اسلامی به دنبال آن بوده است، روشن‌نگر باشد. با این حال، علی‌رغم انبوهی از آثار درباره اندیشه‌های این متفکران، تحلیل منظومه‌های از نسبت دین، فرهنگ و جامعه در آثار ایشان، و پیامدهای آن برای طراحی نظام حکمرانی مطلوب، کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

از سوی دیگر، تجربه بیش از چهار دهه حکمرانی پس از انقلاب نشان داده است که کاستی‌ها و چالش‌هایی در تحقق حکمرانی مطلوب اسلامی وجود داشته که بخشی از آن ناشی از درک نادقیق یا سطحی از نسبت میان دین، فرهنگ و جامعه است. در این میان، ضرورت دارد با بازخوانی نقادانه و منظومه‌ای دیدگاه متفکران انقلاب، به تبیینی جامع از این نسبت‌ها دست یافت؛ تبیینی که بتواند مبنای نظری اصلاح مسیر حکمرانی در جمهوری اسلامی ایران باشد؛ بنابراین، این پژوهش در پی آن است که با واکاوی و تحلیل دیدگاه‌های متفکران انقلاب اسلامی درباره نسبت دین، فرهنگ و جامعه، دلالت‌هایی برای طراحی و تحقق حکمرانی مطلوب اسلامی استخراج کند.

۱. هدف و سؤال‌های پژوهش

مقاله پیش‌رو با هدف تبیین نظری نسبت سه‌گانه دین، فرهنگ و جامعه در اندیشه متفکران انقلاب اسلامی، تحلیل روابط دیالکتیکی این مفاهیم در صحنه عمل اجتماعی و ارائه الگویی کاربردی برای حکمرانی مطلوب در جامعه دینی انجام شد. ضرورت این پژوهش در پر کردن خلأ دانشی در مورد نسبت سه‌گانه دین، فرهنگ و جامعه در الگوواره انقلاب اسلامی و ارائه چهارچوبی بومی برای تحلیل تعامل این مفاهیم در جامعه ایران است. همچنین پرداخت به این موضوع اهمیت دارد تا به واسطه آن بتوان کمک به حل چالش‌های سیاستی در حوزه مهندسی فرهنگی نمود و ارائه راهکار برای مواجهه فعال با جهانی شدن فرهنگی و طراحی الگوی مناسب برای نهادهای اجتماعی در جمهوری اسلامی به دست آورد.

بدین‌منظور پاسخ به سؤالات ذیل در این پژوهش پیگیری می‌شود:

- ۱- نسبت دین، فرهنگ و جامعه در منظومه فکری متفکران انقلاب اسلامی چگونه تبیین می‌شود؟
- ۲- روابط دیالکتیکی این سه مفهوم چه تأثیری بر حکمرانی مطلوب در جامعه دینی دارد؟
- ۳- الگوی بهینه برای مدیریت تعامل دین، فرهنگ و جامعه در سیاست‌گذاری فرهنگی جمهوری اسلامی چیست؟

مشخصاً نوآوری این مقاله نسبت به پژوهش‌های گذشته نیز در: ۱- ارائه مدلی دیالکتیکی برای تحلیل تعامل دین، فرهنگ و جامعه، ۲- مقایسه نظریه‌های غربی با مبانی فکری انقلاب اسلامی و ۳- تبیین مفهوم «عقلانیت قدسی» به‌عنوان محور حکمرانی دینی است.

۲. پیشینه پژوهش

بررسی و پرداخت به مسئله این پژوهش در صورت‌های نسبت «دین و فرهنگ» و «جامعه و فرهنگ» کم‌وبیش انجام شده است. از جمله پیروزمند (۱۳۸۶) معتقد به سه نوع رویکرد است که در نسبت دین و فرهنگ وجود دارد. دین محصول فرهنگ، دین از عوامل فرهنگ‌ساز و دین منشأ فرهنگ‌سازی. وی رویکرد سوم را اصیل می‌داند و دلیل آن را به خاطر کامل بودن دین اسلام می‌داند.

ذوعلم (۱۳۹۲)، در نسبت فرهنگ و دین معتقد به دین فرهنگی و فرهنگ دینی است. فرهنگ دینی، فرهنگی است که عناصر ریشه‌ای آن یعنی باورها و ارزش‌ها از دین الهی و حق یعنی همان که بر پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) نازل شده است گرفته شده و سایر عناصر فرهنگ را تحت‌الشعاع خود قرار داده باشد؛ اما در دین فرهنگی، دین به‌عنوان یک عنصر فرهنگی، بخشی از زندگی معنوی انسان را تشکیل می‌دهد و به‌خودی‌خود فاقد جنبه ارزشی و پشتوانه‌ای از حقایق است مگر اینکه نسبتی با دین حق و الهی برقرار کرده باشد.

مطهری (۱۳۶۴)، معتقد است «فرهنگ و دین» هویت‌های مستقلی هستند که می‌توانند باهم تعامل یا تقابل کنند و نه در دو سر یک طیف بلکه طی یک فرایند در یکدیگر تأثیرگذارند؛ بنابراین امکان فرهنگ‌سازی (تعامل) و فرهنگ‌سوزی (تقابل) اثراتی است که طی ورود دین اسلام به اقصا نقاط دنیا به‌وجود آمده است.

حسینی (۱۳۷۸) معتقد است هرگونه رویکرد متعالی و تکاملی انسان‌ها از قبیل زیست اجتماعی، آنگاه که در سطح عموم پدید می‌آید و اکثریت انسان‌ها یا همه آنان بدان متمایل‌اند، نیازمند عامل یا عوامل دیگری فراتر از عقل و اراده انسان است و از همین جا است که پای دین و وحی در میان می‌آید. ازاین‌رو، دین از سه جهت در زندگی اجتماعی مؤثر است؛ منشأ جامعه، رشد جامعه و پایداری جامعه.

صاحبی (۱۳۸۴) معتقد است دین از مهم‌ترین عوامل پیدایش نظام‌های فرهنگی است و شالوده اجتماعی مبتنی بر فرهنگ دینی را پدید آورده است. دین و فرهنگ، تأثیرات متقابلی دارند، بدین‌معنا که دین پالایش و پیرایش فرهنگ‌ها را موجب

می‌شود و فرهنگ، اقتضات زمانی و مکانی را برای دین مشخص می‌سازد. ایمان دینی به تحقق فرهنگ دینی می‌انجامد و در این صورت، دین و فرهنگ، هویتی واحد و درهم‌تنیده را به جامعه می‌بخشند که انفکاک دین یا فرهنگ از آن میسر نیست. بهرامی (۱۳۸۷) به این نتیجه رسیده است که اگر خاستگاه دین را فطرت بدانیم، نسبت میان دین با فرهنگ تمامی، خاستگاه‌هایی که برای فرهنگ آمده است، نسبت جزء و کل خواهد بود و درست بر این اساس، شماری از جامعه‌شناسان دین را جزء معنوی فرهنگ می‌خوانند.

دریابگی (۱۳۹۰) به این نتیجه رسیده است که می‌توان دین را با نگاهی اجتماعی معنا نمود؛ اما با یک نفر متدین هم می‌توان آن را در اجتماع یافت. حتی اگر دین را مجموعه‌ای از گزاره‌ها و یا راه زندگی معنوی ترجمه کنیم و حتی یک نفر هم پایبند بالفعل نداشته باشد، باز حقیقت خود را از دست نمی‌دهد. درحالی‌که فرهنگ امری اجتماعی است.

درحالی‌که مطالعات پیشین عمدتاً به بررسی جزبه‌جز روابط دین، فرهنگ و جامعه پرداخته‌اند، این پژوهش با نگاهی نظام‌مند و با ترکیب روش‌های تفسیری و انتقادی، به دنبال ارائه مدلی یکپارچه برای درک تعامل پویای این سه رکن اساسی در جامعه دینی است. مطالعات پیشین عمدتاً به بررسی رابطه دوسویه دین و فرهنگ یا فرهنگ و جامعه پرداخته‌اند (ذوعلم، ۱۳۹۲؛ پیروزمند، ۱۳۸۶)، درحالی‌که نسبت سه‌گانه این مفاهیم و تأثیر متقابل آنها بر یکدیگر در منظومه فکری انقلاب اسلامی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. همچنین، نظریه‌های غربی (مانند: مارکس، دورکیم و وبر) که دین را متغیری وابسته به فرهنگ یا اقتصاد می‌دانند، با مبانی فکری نظام اسلامی ناسازگارند.

جدول (۱): تفاوت پژوهش حاضر با پژوهش‌های پیشین

پژوهش‌های پیشین	نوآوری این پژوهش
تمرکز بر رابطه دین و فرهنگ (ذوعلم، ۱۳۹۲) روابط دیالکتیکی	تحلیل سه‌گانه دین، فرهنگ و جامعه با روابط دیالکتیکی
دین به‌عنوان عنصری از فرهنگ (دورکیم، ۱۳۸۶) فرهنگ	دین به‌عنوان محور حکمرانی مستقل از فرهنگ
جامعه‌سازی صرفاً بر اساس عقلانیت ابزاری (وبر، ۱۳۹۲)	جامعه‌سازی با ترکیب عقلانیت قدسی و دیالکتیک اجتماعی

۳. ملاحظات نظری

در این قسمت دو بخش مبانی نظری و تعریف مفاهیم آورده شده است تا موضوع مورد بررسی بیشتر بررسی شود.

۳-۱. مبانی نظری

با واکاوی نسبت دین، فرهنگ و جامعه می‌توان رویکردهای مختلفی را مشاهده کرد که هر یک نگاهی خاص بر این موضوعات دارند. در اینجا چهار رویکرد اساسی اثبات‌گرایی، انتقادی، تفسیری و عقلانیت قدسی بررسی شده است.

۳-۱-۱. رویکرد اثبات‌گرایی

اثبات‌گرایی با توجه به نگاه علوم طبیعی به حوزه علوم انسانی مطالعات خود را ناظر بر تعمیم‌بخشی قوانین در سطح اجتماع نموده است. در نظر اثبات‌گرایان جامعه به‌عنوان فیزیک اجتماعی مطالعه می‌شود که قوانین خاصی دارد. مبنای این رویکرد علت‌یابی و کشف است. معلول‌ها حتماً یک علت دارند که با کشف آن می‌توان بحثی علمی را ارائه داد (بلیکی، ۱۳۹۳).

اسپنسر به‌عنوان یک داروین‌گرا، معتقد به تکاملی بود که جهان پیوسته به‌سوی وضعیت پیشرفته‌تر رشد می‌کند؛ بنابراین، آن را باید به حال خود گذاشت. اسپنسر بر فرد تأکید داشت و معتقد بود فرد از جمع جدا شده و اصالت می‌یابد. از این رو فرهنگ به‌عنوان دستاورد جمعی از دسترس دور می‌شود و فرد و عقلانیت او گسترش می‌یابد (کوزر، ۱۳۸۶).

او به ساختار فراگیر جامعه، روابط متقابل اجزای جامعه و کارکردهای آن‌ها برای یکدیگر و نیز برای کل نظام، علاقه‌مند بود (ریتزر، ۱۳۸۶). در تکامل اسپنسر جامعه ضعیف به سمت جامعه قوی و اصلح در حال حرکت است. در بقای اصلح فرهنگ تنازعی بین فرهنگ شر و قدرت وجود دارد. از این رو از جامعه ابتدایی ساده به‌سوی جوامع امروزی پیچیده گذر خواهد شد؛ اما این پیچیدگی ابتدای بر قدرت و خودمحوری دارد (دیلینی، ۱۳۸۷). به عبارت دیگر منافع خود است که اهمیت دارد؛ بنابراین نسبت میان دین، فرهنگ جامعه در نگاه تکاملی اسپنسر مبتنی بر اصل قدرت است.

در رویکرد آگوست کنت که آن‌هم تکاملی است؛ اما تکاملی که بر جانشینی مرحله‌ای مبتنی است، سخن آن است که جامعه سه مرحله الهیاتی، فلسفی و علمی را

گذرانده است و مرحله علمی آخرین مرتبه جامعه است. دین مربوط به دوره الهیاتی بوده که جای خود را به فلسفه یعنی عقل داده و در مرحله سوم فلسفه جای خود را به علم داده است؛ بنابراین در جامعه امروزی دین موضوعیت ندارد بلکه علم اساس جامعه است. جامعه نیز پدیده‌های و ساختارهایی است که مبتنی بر علم شکل می‌گیرد از این رو فرهنگ نیز هرآنچه خواهد بود که بر اساس الگوهای پیشرفت علمی به اثبات برسد در غیر این صورت به‌عنوان امر غیرعلمی باید حذف شود (آرون، ۱۳۸۶).

دورکیم به‌عنوان فرد شاخص اثبات‌گرایی اما نظر دیگری دارد. وی معتقد است دین یک امر ضروری در زندگی اجتماعی انسان‌ها بوده و هست که در یک مکان مشخص به نام معبد و با آداب و رسوم خاص انجام می‌شود؛ اما مسئله این است که افراد جامعه در مناسک دینی خود به‌جای خدا و دین امر دیگری را پاسداشت دارند و آن جامعه است. درواقع جامعه خداست. از این رو دین همان جامعه است و جامعه همان دین. فرهنگ نیز در این نگاه همان دین است و دین فرهنگ (دورکیم، ۱۳۸۶).

۳-۱-۲. رویکرد انتقادی

رویکرد انتقادی مبتنی بر نقد نظام سرمایه‌داری و لیبرالی است و بیشتر با نام مارکس و پیروان او شناخته می‌شود. در این رویکرد که نگاهی تکاملی و تاریخی دارد، جوامع از دیدی فرهنگی و اقتصادی مطالعه می‌شوند. مارکس معتقد بود اقتصاد و شیوه تولید اصلت دارد و اساساً همه زندگی اجتماعی انسان متأثر از آن است و بنابراین اقتصاد زیربنا و فرهنگ یا ایدئولوژی و سیاست روبنا هستند. به‌عبارت‌دیگر هرگونه که اقتصاد تغییر کند به‌تبع فرهنگ و دین نیز تغییر خواهند کرد.

مارکس معتقد بود، شیوه تولید جامعه طبقاتی را به‌وجود آورده و برای استمرار این نگاه طبقاتی، سرمایه‌داران اقدام به ایجاد آیینی برای تداوم بقای خود بر طبقات فرودست نموده‌اند. این آیین همان دین یا ایدئولوژی است؛ لذا دین را افیون توده‌ها می‌نامید (مارکس، ۱۳۸۸).

گرامشی و لوکاچ در ادامه مباحث مارکس فرهنگ را در نسبت با جامعه کمی توسعه دادند و معتقد بودند فرهنگ در قالب مفاهیمی مانند از خودبیگانگی و بت‌وارگی کالا اساس نرم‌افزاری قدرت را فراهم می‌کند که توسط روشنفکران تولید می‌شود و اقتصاد اساس سخت‌افزاری آن را؛ بنابراین کمی گام به سمت هم‌ترازی فرهنگ و جامعه برداشتند؛ اما همچنان اعتقاد به روبنا بودن فرهنگ داشتند (ریترز، ۱۳۸۶).

هابرماس که از متأخرین نگاه‌های مارکسیستی است، معتقد به کنش‌های ارتباطی

است. او سخن گفتن عقلانی را محور جامعه می‌داند و اعتقاد به احیای حوزه عمومی داشت. حوزه عمومی نماد جامعه و کنش ارتباطی نماد فرهنگ است؛ بنابراین مردم بایستی در جامعه گرد هم آیند و با فرهنگ با یکدیگر سخن بگویند. از این رو نسبت فرهنگ و جامعه نسبت امر نرم و سخت است؛ اما در این دیدگاه نیز دین همچنان به عنوان افیون باقی است. چون فرهنگ توده که به نوعی با رسانه‌ها ایجاد می‌شود بر محور ایدئولوژی می‌چرخد آگاهی کاذب را به توده جامعه تزریق می‌کند و در تخالف با حوزه عمومی و کنش ارتباطی قرار می‌گیرد (هابرماس، ۱۳۹۸. الف).

هابرماس برای این موضوع دوگانه‌ایی را تحت عنوان زیست جهان که واجد حوزه عمومی و کنش ارتباطی است و نظام اجتماعی که واجد فرهنگ توده‌ایی و فقدان حوزه عمومی است ابداع نمود. در واقع زیست جهان و نظام اجتماع در تضاد و تقابل با یکدیگر قرار دارند. یعنی هر جا ایدئولوژی یا دین رشد کند زیست جهان یا جامعه و فرهنگ آفت خواهد کرد و بالعکس (هابرماس، ۱۳۹۸. ب).

۳-۱-۳. رویکرد تفسیری

رویکرد تفسیری مبتنی بر آرای ماکس وبر به معنا و فهم روابط انسانی و اجتماعی علاقه‌مند است. در واقع همدلی به جای کشف علت از وجوه این رویکرد است. بدین منظور باید درک نمود که کنشگر اجتماعی چه معنایی را از رفتارهای خود مدنظر دارد و رفتارهای او مستند به چه سابقه‌ایی است. بر این اساس امر فرهنگ در رویکرد تفسیری اهمیت زیادی دارد. در این رویکرد همه کنشگران و همه جوامع دارای فرهنگ هستند و هیچ جامعه‌ایی را نمی‌توان بی فرهنگ دانست. با اکتفا بر این موضوع هر فرهنگی بنای کنش‌هایی هدفمند و قصدمند را می‌سازد (وبر، ۱۳۹۲).

دوگانه میان عقلانیت و عدم عقلانیت در آرای وبر مشهود است؛ هر چند وی منتقد عقلانیت صوری است؛ اما در این قفس آهنین راهی برای گریز از آن را هم فراهم نمی‌بیند و این بدان معناست که کنش عقلانی معطوف به ارزش نیز پاسخگوی نیازهای جامعه جدید نیست؛ بنابراین دین امری قدیمی و منسوخ بر شمرده خواهد شد؛ از این رو، نسبت میان دین و فرهنگ در آرای وبر نسبت دین و عقل است که دین به نفع عقل بایستی کنار گذاشته شود و جامعه با عقل هدایت گردد، و فرهنگ همان عقل خواهد بود؛ اما عقلی غلبه پیدا خواهد کرد که قانون ایجاد کند قانونی مبتنی بر عقلانیت ابزاری تا از این طریق جامعه عقلانی به وجود آید.

بر این اساس اگر همه کنش‌های افراد عقلانی یا فرهنگی مبتنی بر عقلانیت

صوری گردد آنگاه جامعه عقلانی و قانونی شکل خواهد گرفت؛ و این جامعه خواهد بود که در دوره نوین به کار می‌آید. دین امر قدسی در برابر امری غیرقدسی است که طی آن مناسک خاصی انجام می‌شود. درحالی‌که رویکردهای مادی امر قدسی را قبول ندارند؛ بنابراین، امر قدسی یا دین همان ضد عقل است. فرهنگ اما عقل است که منجر به کنش عقلانی و جامعه عقلانی می‌شود (آرون، ۱۳۸۶).

نسبت میان دین، فرهنگ و جامعه را با توجه به توضیحات رویکردهای مختلف به آن‌ها در جدول ذیل خلاصه شده است:

جدول (۲): نسبت میان دین، فرهنگ و جامعه

مقوله اصلی	نوع دیدگاه	رویکردها
قدرت جامعه		تکاملی
جامعه		جانشینی
جامعه		این‌همانی
اقتصاد		تضادی مارکسی
فرهنگ		تضادی هابرماسی
فرهنگ		عقلانیت قانونی در برابر عدم عقلانیت ارزشی

۲-۳. تعریف مفاهیم

۱-۲-۳. دین

برخی معتقدند دین، محصول فرهنگ است. از دیدگاه اومانستی و غربی فرهنگ اساساً جانشین دین پنداشته شده و برخی، نظریه پردازان قرن نوزدهم را پیامبران فرهنگ (لزلی، ۱۳۷۸، ص. ۴۵) لقب داده بودند؛ و در این دیدگاه دین جایگاهی در هدایتگری برای فرهنگ ندارد.

برخی نظیر دورکیم خاستگاه دین را جامعه دانسته‌اند. دین در نگاه دورکیم عبارت است از دستگامی همبسته از باورها و اعمال مربوط به امور لاهوتی، یعنی مجزا (از امور ناسوتی) و ممنوع؛ این باورها و اعمال، همه کسانی را که پیرو آن‌ها هستند، در یک اجتماع اخلاقی واحد به نام معبد متحد می‌کنند (دورکیم، ۱۳۶۰، ص. ۶۳)؛ بنابراین از آن جهت که دورکیم، دین را یک پدیده اجتماعی می‌شناسد، دین را چیزی جز پرستش جامعه نمی‌بیند. از این رو دین در نظر دورکیم نه یک امر الهی بلکه امری اجتماعی و بنابراین از لوازم فرهنگ است (پیروزمند، ۱۳۸۶).

در دیدگاه الهی اما، دین منشأ و حیانی دارد. براین اساس دستورات و مقررات دینی از جانب خداوند نازل شده است و فرهنگ‌ها و جوامع در دین شدن یا نشدن آن نقشی ندارند. علامه طباطبائی با استناد به آیه ۱۹ سوره آل عمران همه ادیان را با یکدیگر مشترک دانسته و معتقد است همه انبیاء (علیهم‌السلام) به یک دین دعوت نموده‌اند و دید همه ناظر بر دین و حیانی است (طباطبائی، ۱۳۷۹، ج ۵، صص. ۲۲۹-۲۴۰). علامه همچنین معتقد است چون انسان مرکب از جسم و روح است (طباطبائی، ۱۳۷۹، ج ۳، ص. ۱۶۱) و همه انسان‌ها در انسانیت با یکدیگر مشترک‌اند، انسان‌ها دارای فطرت و نیازهای ثابت هستند. براین اساس اگر دین را به‌عنوان آنچه از ناحیه پیامبران بر مردم (وحی الهی) عرضه می‌شود، دانست آنگاه روش خاصی در زندگی که صلاح دنیا را به‌گونه‌ای که موافق کمال اخروی و حیات دائمی حقیقی باشد تأمین می‌کند، معلوم است که منشأ دین وحی است (طباطبائی، ۱۳۷۹، ج ۳، ص. ۱۸۷).

۳-۲-۲. فرهنگ

مارکسیست‌ها فرهنگ را امری تبعی ناشی از اقتصاد و ابزار تولید دانسته‌اند. انسان‌شناسان اما، فرهنگ را امری انسانی دانسته‌اند که در بستر روابط جمعی و با ذهنیت انسانی شکل می‌گیرد؛ اما برخی فرهنگ را ناشی از امری فراانسانی و لاهوتی می‌دانند که از دین نتیجه می‌شود (دریابیگی، ۱۳۹۰).

در مشهورترین تعریف، فرهنگ را عبارت از مجموعه‌ای از اعمال، رفتارها، آداب‌ورسوم، قانون، حقوق و... می‌دانند (آشوری، ۱۳۸۴)؛ اما اسلام خود یک سلسله اندوخته‌های معنوی آورد که همان‌ها فرهنگ اسلامی به‌شمار می‌رود (مطهری، ۱۳۶۴، ص. ۴۰۵). تاریخ رشد و گسترش دین اسلام، گویای این تغذیه فرهنگ است که موجب شد فرهنگ اسلامی چنان یک سلول زنده با نخستین حرکتهای خود در مدینه، رشد خود را آغاز کند و درنهایت به‌صورت یک دستگاه متشکل درآید (مطهری، ۱۳۶۴، ص. ۴۳۶). دستگاهی که سرانجام فرهنگ بین‌المللی را به ارمغان آورد که در آن ملیت‌های هندی، مصری، ایرانی، عربی و اسپانیایی را در خود هضم کرد و فرهنگ جهان‌وطنی را به تصویر کشید (مطهری، ۱۳۶۴، ص. ۳۸۶).

البته این تغذیه و هضم تنوع موجود در جهاز معرفتی اسلام، نه به شکل التقاطی صرف که ذیل روح واحد و با نظر به هم‌سنخی شکل گرفته است (مطهری، ۱۳۷۸، ص. ۱۴۳). از این‌رو، این تغذیه به نحوی در تعامل با فرهنگ، فرهنگ‌ساز و

فرهنگ سوز است. چنان‌که رسالت دین اسلام بر تخلیه انسان‌ها از فرهنگ‌هایی است که دارند و نباید داشته باشند و تثبیت آن‌ها است در آنچه دارند و باید داشته باشند (مطهری، ۱۳۶۴، ص. ۳۴۹).

در تعریف فرهنگ بعضاً دین نیز یک عنصر به‌شمار آمده است؛ اما این کاملاً با معنای راستین و حقیقی دین که معارف و حقایق نازل از سوی مبدء هستی است، متفاوت می‌باشد. دین مقوله‌ای فرافرهنگی است که می‌تواند عناصر ریشه‌ای هر فرهنگی را دینی سازد. فرهنگ شرقی و غربی است، ولی دین «لاشرقیه و لاغربیه» (نور: ۳۵) است (دوعلم، ۱۳۹۲، صص. ۳۵-۳۷).

۳-۲-۳. جامعه

بررسی جامعه نیازمند پاسخ به این پرسش است که زندگی اجتماعی انسان طبیعی است؟ یا اضطراری؟ یا انتخابی؟

مطابق نظریه اول زندگی اجتماعی انسان‌ها از قبیل زندگی خانوادگی زن و مرد است که هریک از زوجین به‌صورت یک «جزء» از یک «کل» در متن خلقت آفریده شده و در نهاد هرکدام گرایش به پیوستن به «کل» خود وجود دارد و مطابق نظریه دوم، زندگی اجتماعی از قبیل همکاری و هم‌پیمانی دو کشور است که خود را به‌تنهایی در مقابل دشمنی مشترک، زبون می‌بینند و ناچار نوعی همکاری و همگامی و ارتباط میان خود برقرار می‌نمایند و مطابق نظریه سوم زندگی اجتماعی از قبیل شرکت دو سرمایه‌دار است که برای تحصیل سود بیشتر، یک واحد تجاری یا کشاورزی یا صنعتی به‌وجود می‌آورند.

بنا بر نظریه اول عامل اصلی، طبیعت درونی انسان است و بنا بر نظریه دوم امری بیرونی و خارج از وجود انسان است و بنا بر نظریه سوم عامل اصلی، نیروی عقلانی و فکری و حساب‌گرانه انسانی است. بنا بر نظریه اول، اجتماعی بودن یک غایت کلی و عمومی است که طبیعت انسان بالفطره به‌سوی او روان است و بنا بر نظریه دوم از قبیل امور اتّفاقی و عرضی است و به‌اصطلاح فلاسفه غایت ثانوی است نه غایت اولی و بنا بر نظریه سوم از نوع غایات فکری است نه غایات طبیعی (مطهری، ۱۳۸۴، صص. ۳۳۱-۳۳۳).

- قلمرو دین ذهنیت‌ها و عینیت‌هاست به‌طوری‌که فرد بماهو فرد نیز در تنهایی خود دیندار به‌حساب می‌آید؛ اما فرهنگ زمینه بروز خود را در عینیت‌ها و عمل می‌یابد؛ و بدون جمع نمی‌توان از فرهنگ سخن به میان آورد؛ بنابراین دین کل

وجود را شامل می‌شود و فرهنگ وجود مادی را دربرمی‌گیرد.
- دین قلمرو خود را کمال و سعادت نهایی بشر می‌داند ولی فرهنگ هدفش کمال نیست بلکه تسهیل و گذران زندگی است.

۳-۲-۴. غایت دین، فرهنگ و جامعه

اندیشمندان وضع طبیعی معتقد به وجود نظم اجتماعی هستند که وجود بی‌نظمی و ذات شرّ انسان سبب شکل‌گیری آن بوده است؛ بنابراین نظم و قانون غایت جامعه است. در وضع طبیعی هر انسانی از وضع طبیعی برخوردار است یعنی اختیار و آزادی دارد تا به میل خویش قدرت خود برای حفظ زندگی را به کار بندد و تلاش برای کسب قدرت بیشتر برای هر کس بیشتر می‌شود. از این‌رو، انسان گرگ انسان خواهد بود (هابز، ۱۳۸۰، صص. ۱۳۹-۱۶۰). طبق نظر هابز جامعه به‌وجود می‌آید تا انسان‌ها امنیت یکدیگر را برقرار کنند و نیازهای همدیگر را تأمین کنند.

در منطق دینی «نظام دینی غایتش در دستیابی به عدالت اجتماعی و رفاه عمومی و تشکیل جامعه عادلانه در بُعد اجتماعی است» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار رئیس‌جمهور و اعضای هیئت دولت، ۱۳۷۲/۶/۰۳) از سوی دیگر «رسیدن به قله کمال انسانیت نیز، هدف و غایت دین است» (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص. ۱۴۷).

نظریه پرستش اجتماعی، غایت شکل‌گیری جوامع را پرستش اجتماعی می‌داند. پرستش، همان میل محوری است که همه امیال و اعمال از جمله حب و بغض‌ها حول آن شکل می‌گیرند. به عبارت دیگر، «پرستش» به معنای محور قرار گرفتن تعلق انسان، نسبت به موضوعی است، به گونه‌ای که کلیه موضوعات دیگر تابع آن شوند، سپس خاضع شدن انسان در برابر آن موضوع، به گونه‌ای که همه موضوعات دیگر، رنگ «موضوع محوری» را بپذیرند (Luthfia & Yazid, 2024).

در پرستش اجتماعی مجموعه‌ای از طلب‌ها و خواسته‌ها متناسب با یک جهت و حول یک اراده بزرگ، پیدا می‌شوند. نتیجه این اراده بزرگ، قدرت بزرگ و موجود بزرگ‌تری به نام «جامعه» می‌باشد که در آن اراده هر فرد در فعل «کل» حضور پیدا کرده و شریک در فعل «کل» می‌شود و نسبت به کل نظام، سهیم بوده و مورد بازخواست قرار می‌گیرد (گفتاری از سیدمنیرالدین تارنمای فرهنگستان علوم اسلامی، گفتار شاخصه‌های سیاسی، فرهنگی و اقتصادی اسلام آمریکایی).

آیت‌الله خامنه‌ای در نسبت دین، فرهنگ و جامعه، فرهنگ را به‌عنوان بستر اصلی حرکت جامعه می‌داند (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با جمعی از رؤسای

دانشگاه‌ها، ۱۳۸۳/۱۰/۱۷). براین اساس آنچه می‌تواند این بستر را اولاً، راهبری و ثانیاً، با محتوا نماید، دین است. فرهنگ در بیان رهبری هوایی است که تنفس می‌شود که کیفیت آن بر جامعه تأثیرگذار است؛ بنابراین نسبت فرهنگ و جامعه به‌مانند هوا و محیط زندگی جسمانی و روحانی است. همچنین فرهنگ نرم‌افزار جامعه تلقی می‌شود که جامعه را به کار یا بیکاری می‌تواند وادار نماید (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با جمعی از فرهنگیان، ۱۳۸۱/۱۰/۲۵ و بیانات مقام معظم رهبری در دیدار کارگزاران حج، ۱۳۹۲/۹/۱۹). فرهنگ از ادبیات و هنر تا سبک زندگی تا فرهنگ عمومی تا اخلاق تا رفتار اجتماعی، شامل همه این‌ها است؛ فرهنگ با جوهر دین، با جوهر انقلاب، اساس کارهای ما است (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار رئیس‌جمهور و اعضای هیئت دولت، ۱۳۹۵/۶/۳).

۴. روش پژوهش

در این بخش نحوه انجام پژوهش و کدگذاری اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای و شهید مطهری آمده است:

۴-۱. مراحل پژوهش

این پژوهش با رویکردی کیفی انجام شده است. روش اصلی پژوهش، تحلیل اسنادی با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای است که در چهارچوب الگوواره تفسیری - انتقادی قرار می‌گیرد. در مرحله گردآوری داده‌ها متون دینی و آثار اندیشمندان انقلاب اسلامی مانند: شهید مطهری و آیت‌الله خامنه‌ای با مراجعه به کتب، مقالات و نرم‌افزارهای بینش مطهر و حدیث ولایت مطالعه و بررسی شد. همچنین در مرحله بعد به اسناد سیاست‌گذاری فرهنگی مانند مصوبات شورای عالی انقلاب فرهنگی و بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی مراجعه و این متون مطالعه شدند.

جامعه آماری این پژوهش تمامی کتب شهید مطهری شامل ۲۸ عنوان کتاب، تمامی بیانات آیت‌الله خامنه‌ای از سال ۱۳۶۸ تا ۱۴۰۲ بوده است. نمونه این پژوهش نمونه‌گیری هدفمند با تأکید بر آن بخش از کتب و بیاناتی بوده است که بیشترین ارتباط را با حوزه مفهومی پژوهش داشتند. از این‌رو در کتب شهید مطهری بر دو کتاب جامعه و تاریخ، علل گرایش به مادیگری، پیرامون انقلاب اسلامی، اسلام و مقتضیات زمان و مکان و پیرامون جمهوری اسلامی توجه بیشتری شده است. در بیانات آیت‌الله خامنه‌ای نیز سخنرانی‌های ایشان در بین اعضای شورای عالی انقلاب

فرهنگی، کارکنان و رؤسای صداوسیما، دیدار با اساتید و دانشجویان، دیدار با معلمان و اعضای آموزش و پرورش و دیدارهای روز اول نوروز و سخنرانی به مناسبت سالگرد ارتحال امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) بیشتر مورد نظر قرار گرفت.

تحلیل داده‌ها نیز از روش نظریه داده‌بنیاد بهره برده شد. در تحلیل داده‌های نظریه داده‌بنیاد سه مرحله کدگذاری وجود دارد. مراحل سه‌گانه کدگذاری باز، محوری و انتخابی. از این‌رو داده‌ها با این سه نوع کدگذاری بررسی و تحلیل شدند:

۱- کدهای باز: استخراج مفاهیم کلیدی از متون (مانند: «فرهنگ‌سازی دینی»، «عقلانیت قدسی»).

۲- کدهای محوری: دسته‌بندی مفاهیم در چهارچوب سؤالات پژوهش (مانند: «نقش دین در حکمرانی»).

۳- کدهای انتخابی: تلفیق یافته‌ها در مدل نهایی.

اعتبار درونی داده‌ها از طریق بازبینی یافته‌ها توسط دو متخصص علوم اجتماعی و دینی تأیید شد و اعتبار بیرونی نیز از انطباق نتایج با نمونه‌های عینی از حکمرانی فرهنگی در جمهوری اسلامی بررسی شد.

مراحل مختلف روش پژوهش به‌طور خلاصه در جدول ۳ نمایش داده شده است:

جدول (۳): مراحل مختلف روش پژوهش

مرحله	روش/ابزار	هدف
گردآوری داده‌ها	تحلیل اسنادی، کتابخانه‌ای	استخراج مفاهیم کلیدی از متون دینی و جامعه‌شناختی
کدگذاری	نظریه داده‌بنیاد (GT)	کشف الگوهای پنهان در داده‌ها
اعتبارسنجی	مثلت‌سازی، بازبینی متخصصان	افزایش دقت و عینیت نتایج
ارائه نتایج	مدل‌سازی مفهومی	تبیین نظام‌مند رابطه دین، فرهنگ و جامعه

۴-۲. کدگذاری دین، فرهنگ و جامعه

براساس روش پژوهش ذکر شده کدگذاری اندیشه شهید مطهری و آیت‌الله خامنه‌ای در موضوع مقاله به شرح ذیل انجام شد:

الف. تحلیل دین، فرهنگ و جامعه در اندیشه شهید مرتضی مطهری

۱- کدگذاری باز (استخراج مفاهیم کلیدی)

جدول (۴): كدگذاري باز شهيد مطهري

مفهوم مستخرج	كدباز
دين به عنوان اساس هويت فرهنگي و اجتماعي	«دين تنها يك سلسله عبادات فردي نيست بلكه برنامه‌اي جامع براي زندگي اجتماعي است.»
	«فرهنگ اصيل اسلامي بايد در تمام شئون جامعه جاري شود.»
	«اسلام به عنوان يك ايدئولوژي، هم جهت دهنده فرهنگ است و هم تمدن ساز.»
تعامل دين و فرهنگ	«فرهنگي كه از دين جدا شود، به انحطاط كشيده مي شود.»
	«تجبر و التقاط، دو آفت بزرگ در رابطه دين و فرهنگ هستند.»
	«فرهنگ غربي با ارزش‌هاي اسلامي ناسازگار است و بايد با آن مقابله فكري كرد.»
نقش دين در تحولات اجتماعي	«انقلاب اسلامي ايران نمونه بارز تأثير دين در تغيير جامعه بود.»
	«دين بايد پاسخگوي نيازهاي متغير جامعه باشد، بدون اينكه اصولش تغيير كند.»
	«جامعه بدون دين، به سوي مادي گرايي و پوچي مي رود.»
چالش‌هاي پيش‌روي دين در عرصه فرهنگ	«تهاجم فرهنگي غرب، بزرگ‌ترين تهديد براي هويت اسلامي است.»
	«نظام آموزشي بايد بر اساس ارزش‌هاي ديني بازسازي شود.»
	«رسانه‌ها نبايد ابزار ترويج فرهنگ منحط غربي باشند.»

۲- كدگذاري محوري (ارتباط‌سنجي مفاهيم) شهيد مطهري
جدول (۵): كدگذاري محوري مفاهيم شهيد مطهري

مقوله محوري	كدهاي مرتبط	رابطه علّي و مفهومي
دين به عنوان برنامه جامع زندگي	دين به عنوان ايدئولوژي، اسلام تمدن ساز، پاسخگويي دين به نيازهاي جامعه	دين نه فقط يك نظام عبادي، بلكه چهارچوبي براي مديريت فرهنگ و جامعه است.
تهاجم فرهنگي و مقابله با آن	انحراف فرهنگي، تقابل اسلام و غرب، لزوم بازسازي نظام	فرهنگ غربي به عنوان تهديد، نيازمند مقاومت فرهنگي بر اساس آموزه‌هاي

مقوله محوری	کدهای مرتبط	رابطه علی و مفهومی
	آموزشی	دینی است.
نقش انقلابی دین در جامعه	انقلاب اسلامی، تحول اجتماعی مبتنی بر دین، مبارزه با مادی‌گرایی	دین می‌تواند محرک تغییرات اجتماعی عمیق و ساختارشکن باشد.
آفات فکری در دینداری	تجسس، التقاط، تفسیرهای نادرست از دین	فهم نادرست از دین می‌تواند به انحرافات فرهنگی و اجتماعی بینجامد.

ب. تحلیل دین، فرهنگ و جامعه در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای

۱- کدگذاری باز (استخراج مفاهیم کلیدی)

جدول (۶): کدگذاری باز مفاهیم آیت‌الله خامنه‌ای

مفهوم مستخرج	کدباز
دین به‌عنوان اساس فرهنگ و جامعه	«دین، زیربنای هویت فرهنگی یک جامعه است.»
	«اسلام تنها یک دین فردی نیست بلکه برنامه‌ای برای اداره جامعه است.»
	«فرهنگ بدون دین، به انحراف و ابتذال کشیده می‌شود.»
نقش فرهنگ در پیشرفت جامعه	«فرهنگ اصیل اسلامی، جامعه را به سمت پیشرفت سوق می‌دهد.»
	«تهاجم فرهنگی، تهدیدی برای استقلال و هویت ملی است.»
	«فرهنگ غنی اسلامی می‌تواند در مقابل فرهنگ لیبرالیستی مقاومت کند.»
تعامل دین و جامعه	«جامعه اسلامی باید بر اساس ارزش‌های دینی ساخته شود.»
	«قوانین اجتماعی باید برگرفته از احکام اسلامی باشند.»
	«دین نباید منزوی شود، بلکه باید در تمام شئون جامعه جاری باشد.»
چالش‌های پیش‌روی دین و فرهنگ	«نظام آموزشی باید بر اساس فرهنگ اسلامی طراحی شود.»
	«سبک زندگی غربی، ارزش‌های دینی را تضعیف می‌کند.»
	«جوانان باید در مقابل شبهات فرهنگی مصون‌سازی شوند.»

۲- کدگذاری محوری (ارتباط‌سنجی مفاهیم) آیت‌الله خامنه‌ای

در این مرحله، ارتباط بین کدهای باز بررسی شده و مقوله‌های اصلی استخراج شده است:

جدول (۲): کدگذاری محوری مفاهیم آیت‌الله خامنه‌ای

مقوله محوری	کدهای مرتبط	رابطه علی و مفهومی
دین به‌عنوان مبنا	دین به‌عنوان اساس فرهنگ، اسلام به‌عنوان برنامه اجتماعی	دین به‌عنوان چهارچوبی که فرهنگ و جامعه را شکل می‌دهد.
تهاجم فرهنگی	سبک زندگی غربی، تضعیف ارزش‌ها، مصون‌سازی جوانان	فرهنگ غربی به‌عنوان تهدیدی که نیاز به مقاومت فرهنگی دارد.
نقش حکومت دینی	قوانین اجتماعی اسلامی، نظام آموزشی اسلامی، جریان دین در جامعه	حکومت دینی مسئول پیاده‌سازی ارزش‌ها در ساختارهای اجتماعی است.
پیشرفت فرهنگی	فرهنگ اصیل اسلامی، مقاومت در برابر لیبرالیسم، هویت ملی	فرهنگ اسلامی می‌تواند جامعه را به سمت ترقی هدایت کند.

۵. یافته‌های پژوهش

در این بخش پاسخ به سؤالات ابتدایی پژوهش ارائه شده است. بدین‌گونه که ابتدا پرسش و بعد پاسخ به‌دست آمده در مقاله به آن اشاره شده است.

۵-۱. پاسخ به پرسش نخست

نسبت دین، فرهنگ و جامعه در منظومه فکری متفکران انقلاب اسلامی چگونه تبیین می‌شود؟

الف. در نگاه شهید مطهری نسبت دین، فرهنگ و جامعه مطابق آنچه در کدگذاری بخش قبلی به‌دست آمد به شرح ذیل است: با توجه به جداول کدگذاری، تمامی مفاهیم شهید مطهری حول محور «دین به‌عنوان نظام هویت‌ساز فرهنگی و اجتماعی» می‌چرخند که دین اسلام یک سیستم جامع برای ساخت فرهنگ، هویت و جامعه است و سه ویژگی کلیدی دارد:

۱- جهت‌دهندگی فرهنگی (مقابله با انحرافات و ارائه الگوی زندگی اسلامی)؛

۲- انقلابی‌گری اجتماعی (توانایی ایجاد تحولات ساختاری مانند انقلاب اسلامی)؛ و

۳- پویایی و انعطاف (قابلیت پاسخگویی به نیازهای زمانه بدون تغییر اصول).

بنابراین از نگاه شهید مطهری، دین اسلام یک ایدئولوژی پویا و جامعه‌ساز است که می‌تواند هم‌زمان فرهنگ، سیاست و اقتصاد را تحت تأثیر قرار دهد. همچنین تهاجم فرهنگی غرب بزرگ‌ترین چالش در برابر هویت اسلامی است و مقابله با آن نیازمند بازتعریف آموزش، رسانه و هنر بر اساس معیارهای دینی است. تحجر و التقاط دو خطر اصلی هستند: یکی با جمود فکری مانع پیشرفت می‌شود و دیگری با اختلاط غیرمنطقی، اصالت دین را تهدید می‌کند. همچنین انقلاب اسلامی نمونه عینی تأثیر دین در تغییر جامعه است؛ اما تداوم آن نیازمند اجتهاد پویا و تطبیق دین با شرایط جدید است.

ب. در نگاه آیت‌الله خامنه‌ای نسبت دین، فرهنگ و جامعه مطابق آنچه در کدگذاری بخش قبلی به دست آمد به شرح ذیل است: «دین به‌عنوان محور هویت‌سازی فرهنگی و اجتماعی»؛ تمامی کدها و مقولات حول این ایده است که دین اسلام نه تنها یک نظام اعتقادی فردی بلکه چهارچوبی برای ساخت فرهنگ و جامعه است. تهاجم فرهنگی و سبک زندگی غربی به‌عنوان موانع این هویت‌سازی مطرح می‌شوند و حکومت دینی مسئولیت دارد با سیاست‌گذاری فرهنگی و آموزشی، این هویت را حفظ و تقویت کند. از این رو آیت‌الله خامنه‌ای به رابطه دیالکتیکی بین دین، فرهنگ و جامعه قائل است، به‌گونه‌ای که دین به‌عنوان سازنده فرهنگ و فرهنگ به‌عنوان تعیین‌کننده مسیر جامعه عمل می‌کند. ایشان تهاجم فرهنگی غرب را یک چالش جدی می‌دانند و معتقدند نظام اسلامی باید با تقویت فرهنگ اصیل اسلامی در مقابل آن بایستد. از دیدگاه ایشان، حکومت دینی باید در عرصه‌های قانون‌گذاری، آموزش و رسانه، ارزش‌های اسلامی را نهادینه کند تا جامعه به سمت پیشرفت توأم با هویت دینی حرکت کند.

۵-۲. پاسخ به پرسش دوم

روابط دیالکتیکی این سه مفهوم چه تأثیری بر حکمرانی مطلوب در جامعه دینی دارد؟ بر اساس آنچه در بخش قبل گفته شد فرهنگ بایستی بر بنیان دین باشد؛ اما طیف وسیعی را دربرمی‌گیرد که لزوماً دین همه آن‌ها را پوشش نداده است؛ به‌عنوان نمونه سینما و تئاتر به‌عنوان دو موضوع فرهنگی هستند که امروزه بر سبک زندگی و نظام الگویی جامعه تأثیرگذارند؛ اما دین آن‌ها را نساخته است. دین در چگونه بودن آن‌ها اظهارنظر می‌کند؛ اما این پدیده‌ها خود فرهنگ‌سازی می‌کنند. به نظر می‌رسد این نسبت را از میان همه روابطی که وجود دارد می‌توان در قالب

روابط ديالكتيكي دين، فرهنگ و جامعه بيان نمود. به اين معني كه در واقعيت آنچه از دين، فرهنگ و جامعه وجود دارد با آنچه تصور مي‌شود يا در منابع موجود است متفاوت خواهد بود و در تداخل اين موارد در صحنه عملي با يكدیگر تركيب جديد حاصل خواهد شد. به عبارت ديگر تز و آنتي تز با يكدیگر تركيب و سنتز به وجود مي‌آيد؛ بنابراین مي‌توان دريافت، در نسبت ديالكتيكي ميان دين، فرهنگ و جامعه وجود حقيقي و نفس الامري با امر واقع اجتماعي تركيب و امر جديدي را به وجود مي‌آورد.

جدول (۸): ويژگي‌هاي مقولات دين، فرهنگ و جامعه

ويژگي / قلمرو	دين	فرهنگ	جامعه
نفس الامر	دارد	ندارد	ندارد
امر واقع اجتماعي	دارد	دارد	دارد
ديالكتيك امر واقع با نفس الامر	نك: جدول ۳		
وابسته به فرد/ اجتماع	فرد و اجتماع	اجتماع	اجتماع

مثلاً با ورود دين به جامعه و در ارتباط با فرهنگ تركيبات جديدي تشكيل خواهد شد. فرض كنيد جامعه فرهنگي يك تركيب ديالكتيكي است كه عبارت از دو متغير اصلي جامعه و فرهنگ است. فرهنگ به عنوان علت و متغير مستقل بر جامعه به عنوان متغير وابسته يا معلول اثر گذاشته و در نتيجه امر سومي به نام جامعه فرهنگي شكل گرفته است كه هم فاقد فرهنگ به معني محض و جوهری آن است و هم عاری از خصوصيات جامعه به معني جامعه قبلي است.

مدرنيته نيز در مواجهه با جامعه سنتي فرهنگ خود را جايگزين فرهنگ سنتي نمود و آن را به جامعه مدرن تبديل كرد. ولي نه آن فرهنگ مدرني كه در تپ ايدئال از آن ياد مي‌شود بلكه در تركيب با جامعه سنتي فرهنگ مختلطي از سنت و مدرنيته شكل گرفته است.

در جدول ذيل تركيبات سنتزي ديالكتيكي مشاهده مي‌شود:

جدول (۹): تركيب وصفي ديالكتيك نسبت دين، فرهنگ و جامعه

مقولات	ديني	فرهنگي	اجتماعي
دين	دين ديني	دين فرهنگي	دين اجتماعي
فرهنگ	فرهنگ ديني	فرهنگ فرهنگي	فرهنگ اجتماعي
جامعه	جامعه ديني	جامعه فرهنگي	جامعه اجتماعي

ترکیبات ماتریس جدول ۳، مفاهیم دین فرهنگی، دین اجتماعی (طباطبایی^۱، ۱۳۷۴)، فرهنگ دینی، فرهنگ اجتماعی، جامعه دینی و جامعه فرهنگی مطرح هستند. که در ذیل به آن‌ها اشاره شده است:

۱- **دین فرهنگی، فرهنگ دینی:** فرهنگ دینی، فرهنگی است که عناصر ریشه‌ای آن یعنی باورها و ارزش‌ها از دین الهی و حق یعنی همان‌که بر پیامبر نازل شده است گرفته شده و سایر عناصر فرهنگ را تحت‌الشعاع خود قرار داده باشد. چون دین حق نزد خداوند تنها اسلام است؛ بنابراین فرهنگ دینی فرهنگی است که باورها و آموزه‌های حقیقی اسلام و به‌خصوص ویژگی بنیادین آن یعنی تسلیم محض خدا بودن، در آن تحقق یافته باشد. فرهنگ دینی را نمی‌توان به بینش دینی تأویل کرد یا آن را در آداب و رسوم خاص دینی تحدید نمود. هرکدام از این دو معنی بخشی از گستره دینی است و نه تمام معنی آن (ذوعلم، ۱۳۹۲، ص. ۴۰).

۲- **دین اجتماعی، اجتماع دینی:** دین به‌عنوان امری فردی یا اجتماعی از موضوعات محوری در مباحث اندیشمندان بوده است. برخی ادیان کاملاً فردی بوده‌اند. موضوعی که در خصوص اسلام به‌عنوان آخرین دین الهی، صادق نیست. اسلام تنها دینی است که بنیان خود را بر اجتماع نهاده. اولین ندایی که از بشر برخاست و برای اولین بار بشر را دعوت نمود که به امر اجتماع اعتنا و اهتمام بورزد و آن را از کنج اهمال و زاویه تبعیت حکومت‌ها خارج نموده و موضوعی مستقل و قابل‌بحث حساب کند، ندایی بود که شارع اسلام و خاتم‌انبیاء سر داد و مردم را دعوت کرد به اینکه آیاتی را که از ناحیه پروردگارش به‌منظور سعادت زندگی اجتماعی و پاکی آنان نازل شده پیروی کنند، مانند آیات ۱۰۳ و ۱۰۴ سوره آل‌عمران، آیه سوره حجرات و... تا آنجا که به مسئله حفظ مجتمع از تفرق و انشعاب اشاره نموده و می‌فرماید: «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ، وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ» (آل‌عمران / آیه ۱۰۴). اما همین آیه نشان می‌دهد که اجتماع با پذیرش دین بعضاً از اجرای کامل آن طفره می‌رود و آن را به دینی فردی بدل می‌کند و از حالت اجتماعی خارج می‌کند؛ بنابراین دیالکتیک اجتماع و دین سبب تشکیل دین اجتماعی با تفسیر جامعه می‌شود که لزوماً برابر دین اجتماعی مطلوب نیست.

۳- **فرهنگ اجتماعی، اجتماع فرهنگی، جامعه فرهنگی:** فرهنگ عمومی یا

۱. تفسیر المیزان ذیل تفسیر آیه ۲۰۰ سوره آل‌عمران

اجتماعی، از زیرمجموعه‌های نظام‌یافته و ارکانی چون ارزش‌ها، باورها و اعتقادات، رسوم و هنجارها تشکیل شده‌اند، هم در جوامع مختلف، نظام‌های فرهنگی متفاوتی موجودند و هم در بطن و درون یک نظام فرهنگی بزرگ و وسیع، خُرده‌فرهنگ‌های کوچک‌تری جای گرفته‌اند، که این امری طبیعی است؛ اما در میان یک قوم، ملت، یا جامعه بزرگ و اصلی، بسیاری از ارزش‌ها، باورها، هنجارها، معیارها و الگوهای رفتاری هستند که جنبه عام دارند و همه آن‌ها را پذیرفته‌اند و همه در زندگی و روابط اجتماعی از آن‌ها پیروی می‌کنند و رفتار اجتماعی‌شان تحت تأثیر آن‌هاست.

همین جنبه‌های عام فرهنگ در میان یک جامعه بزرگ یا ملت را می‌توان به‌عنوان فرهنگ عمومی یا اجتماعی آن جامعه مورد مشاهده و مطالعه قرار داد. فرهنگ عمومی زیربنای اجتماعی فراگیر و تعیین‌کننده کیفیت رابطه برخورد آحاد یک اجتماع با مسائل و واقعیت‌های موجود در زندگی اجتماعی است. شخصیت اجتماعی مردم یک جامعه در فرهنگ عمومی خلاصه می‌شود و اهداف و کیفیت مسیر حرکت به‌سوی تعالی و پیشرفت یا زوال و عقب‌افتادگی آن تحت تأثیر این فرهنگ است. به‌عبارت‌دیگر فرهنگ عمومی یا اجتماعی، عبارت است از مجموعه منسجم و نظام‌یافته‌ای از اهداف ارزش‌ها، عقاید، باورها، رسوم و هنجارهای مردمی متعلق به یک جامعه بزرگ، قوم یا ملت؛ اما آنچه در واقع تجلی‌گر همه این‌هاست و در یک جامعه ظهور عمومی و قابل‌مشاهده دارد، رفتار، منش و عُرف جامعه با همین معیارهای اجتماعی است که به‌سادگی می‌تواند به وصف درآید (آراسته‌خو، ۱۳۹۱).

این فرهنگ که ترکیب فرهنگ اجتماعی یا عمومی است از ترکیب فرهنگ و اجتماع تشکیل شده و ساختارهای اجتماع ارزش‌های فرهنگ درهم‌آمیخته و دیالکتیک فرهنگ اجتماعی را تشکیل داده است که با جوهره هریک از آن دو متفاوت است.

۵-۳. پاسخ به پرسش سوم

الگوی بهینه برای مدیریت تعامل دین، فرهنگ و جامعه در سیاست‌گذاری فرهنگی جمهوری اسلامی چیست؟

پس‌ازاینکه دولت‌ها، به‌خصوص در اواخر سده بیستم و آغاز سده بیست‌ویکم میلادی، با چالش‌های جدیدی روبه‌رو شدند، حکمرانی به‌مثابه راهکاری جدید برای خروج از این چالش‌ها ارائه شد. از لحاظ تاریخی، مفهوم حکمرانی به‌اندازه تمدن بشری قدمت دارد و بسته به سطح آن (ملی، منطقه‌ای و محلی) مجموعه‌ای از

بازیگران رسمی و غیررسمی را دربرمی‌گیرد که بر جریان تصمیم‌گیری تأثیرگذارند. حکمرانی را می‌توان نفوذ هدایت‌شده در فرایندهای اجتماعی، تعریف کرد که سازوکارهای مختلفی در آن درگیر هستند. برخی از این سازوکارها بسیار پیچیده‌اند و فقط از بازیگران بخش دولتی سرچشمه نمی‌گیرند.

به عبارت دیگر «حکمرانی مجموعه‌ای از روش‌های فردی و نهادی، عمومی و خصوصی است که امور مشترک مردم را اداره می‌کند. حکمرانی فرایندی پیوسته است که از طریق آن منافع متضاد یا گوناگون را همساز می‌کند و اقدامی همکاری جویانه انتخاب می‌گردد. دولت شفاف، کارآمد و درستکار بر شایسته‌سالاری، قوانین و مقررات ساده و روشنی استوار است و حاکمیت قانون به گونه‌ای منصفانه اعمال می‌شود» (میدری و خیرخواهان، ۱۳۸۳). از این رو، این گونه می‌توان استدلال کرد که حکمرانی خوب، زمینه‌ساز توسعه دولت و دیگر بخش‌های هر کشور است (بردبار و دیگران، ۱۳۹۴).

این نکته نیز قابل ذکر است که تمام تعاریف حکمرانی بیانگر مفهوم وسیع‌تری از حکومت هستند؛ کاربرد جدید این واژه فقط بازیگران و نهادهای دولتی را شامل نمی‌شود بلکه سه نهاد حکومت، جامعه مدنی و بخش خصوصی را هم دربرمی‌گیرد. دولت، محیط سیاسی و حقوقی مناسب به وجود می‌آورد، بخش خصوصی اشتغال و درآمد ایجاد می‌کند و جامعه مدنی تعامل سیاسی و اجتماعی گروه‌های فعال را برای مشارکت در فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی تسهیل می‌نماید. وظیفه حکمرانی خوب نیز فراهم کردن زمینه همکاری و هماهنگی هر چه بیشتر این سه بخش با یکدیگر است.

حکمرانی خوب مدیریت شفاف و پاسخگو در یک کشور با هدف تضمین توسعه اقتصادی و اجتماعی عادلانه و پایدار است. همچنین حکمرانی خوب به طور خاص به موضوع مدیریت منابع عمومی جهت ایجاد اقتصادی پایدار و شیوه‌های توزیع عادلانه مربوط می‌شود (قلی‌پور، ۱۳۸۷، ص. ۴۵):

«اعمال قدرت سیاسی، اقتصادی و اداری برای مدیریت امور عمومی یک کشور در همه سطوح را نیز حکمرانی خوب تعریف نموده‌اند» (صحرايي و ديگران، ۱۳۹۷) شاخص‌های حکمرانی خوب به ترتیب عبارت‌اند از: ۱- مشارکت، ۲- حاکمیت قانون، ۳- شفافیت، ۴- مسئولیت‌پذیری، ۵- اجماع‌سازی، ۶- عدالت و انصاف، ۷- کارایی و اثربخشی، ۸- پاسخگویی (Huther & Anwar, 2006).

با توجه به اینکه حکمرانی خوب وظیفه تعامل مناسب بخش‌های مختلف جامعه

را بر عهده دارد و به نوعی اعمال قدرت و نفوذ هدایت‌شونده بر امور است می‌توان سه عنصر اساسی اعمال قدرت، تعامل بخش‌ها و نفوذ هدایت‌شونده را به‌عنوان نقاط اصلی حکمرانی مطلوب تصویر کرد. براین‌اساس دلالت‌های حکمرانی مطلوب در قلمرو دین، فرهنگ و جامعه را مبتنی بر روابط دیالکتیکی می‌توان به‌قرار ذیل نظر گرفت:

۱- دین، فرهنگ و جامعه را نمی‌توان به‌عنوان سه مقوله جدای از یکدیگر در نظر گرفت بلکه ابعادی به‌هم‌پیوسته هستند؛ بنابراین تک‌بُعدی نگری در امر حکمرانی ناصواب است و بایستی جمع این موارد را در نظر گرفت.

۲- امر آرمانی دیدن هریک از این مقولات به‌تنهایی کفایت نمی‌کند بلکه بایستی امر واقعی یعنی تداخل آن‌ها با یکدیگر را نیز در نظر گرفت. به این معنی که روابط دیالکتیکی میان سه مقوله دین، فرهنگ و جامعه در واقعیت اجتماعی به‌وجود می‌آید؛ بنابراین نمی‌توان صرفاً به‌صورت آرمانی دین، فرهنگ جامعه را اداره کرد بلکه این سه مقوله بایستی به‌صورت دین فرهنگی، فرهنگی دینی و... حکمرانی و مدیریت شوند.

۳- علی‌رغم درهم‌تنیدگی این سه مقوله در امر واقع اما، دین به‌عنوان رأس هرم در حکمرانی فرهنگ و جامعه است؛ بنابراین بایستی با دین به فرهنگ‌سوزی در بخش‌های نامتوازن فرهنگ و جامعه پرداخت و با فرهنگ‌سازی امر مطلوب فرهنگ را ساری و جاری کرد.

نتیجه‌گیری

دین، فرهنگ و جامعه سه مقوله اساسی هستند که از گذشته تاکنون منشأ آثار مختلفی بوده‌اند و در نسبت مستقیمی نیز با یکدیگر قرار داشته‌اند. در این پژوهش با بررسی چپستی این سه مقوله رابطه و نسبت آن‌ها در رویکردهای مختلف اثبات‌گرایی، انتقادی و تفسیری ارائه شد. اثبات‌گرایی دیدگاه‌های این‌همانی، جانشینی و تکاملی را در نسبت دین، فرهنگ و جامعه اتخاذ نموده، رویکرد انتقادی فرهنگ را روبنا‌نگریسته و اقتصاد را زیربنا و رویکرد تفسیری نیز نگاه عقلانی مبتنی بر کنش متقابل را در زندگی اجتماعی اتخاذ نموده است.

این مقاله در پی پاسخ به این سؤال پژوهش که نسبت میان سه مقوله دین، فرهنگ و جامعه کدام است برآمد و به این نتیجه رسید که روابط میان این سه مقوله بر اساس روابط دیالکتیکی است. روابط دیالکتیکی از سنتز هریک از این

مقولات در یکدیگر به دست می‌آید. به عبارت دیگر امر مطلوب و آرمانی دین، فرهنگ و جامعه یک چیز است و ورود این موارد در جامعه منجر به ایجاد مؤلفه‌های چندبُعدی و متداخل در یکدیگر می‌شود.

براین اساس دلالت حکمرانی مطلوب برای این سه مقوله بر اساس رویکرد دیالکتیکی آن است که دین به عنوان رأس هرم حکمرانی در امر جامعه و فرهنگ به کار رود و بتوان به واسطه آن فرهنگ‌سوزی و فرهنگ‌سازی و جامعه‌پردازی نمود. همچنین گرچه روابط دیالکتیکی میان این سه مقوله وجود دارد؛ اما بایستی بتوان به استیلائی دین در بُعد اجتماعی و فردی، مهندسی فرهنگی در بُعد فرهنگی و جامعه‌پردازی در بُعد اجتماعی و تمامی نظامات اجتماعی پرداخت. از این رو، نمی‌توان به دیالکتیک امر واقعی دین، فرهنگ و جامعه اکتفا نمود بلکه بایستی راه را برای خلوص هریک از این ابعاد بر اساس امر والاتر دینی فراهم نمود همان‌طور که در جدول ذیل قابل مشاهده است:

جدول (۱۰): مسائل، مطلوبیت‌ها و دلالت‌های حکمرانی سه مقوله دین، فرهنگ و جامعه

مقوله	مسئله و چالش	مطلوب ذهنی	دلالت حکمرانی
دین	دین و عقلانیت	استیلائی دین	دین فرهنگی ناب
فرهنگ	فرهنگ و جهانی شدن	مهندسی فرهنگی	فرهنگ دینی ناب
جامعه	گذر از جامعه (جهان‌وطنی)	جامعه‌پردازی تمدنی	جامعه دینی و فرهنگی ناب

همچنین این پژوهش با بررسی نظام‌مند نسبت سه‌گانه دین، فرهنگ و جامعه در منظرمتفکران انقلاب اسلامی و مقایسه آن با رویکردهای غربی، به یافته‌های کلیدی زیر دست یافته است:

- دین در منظرمتفکران انقلاب اسلامی، نه به عنوان زیرمجموعه فرهنگ (دورکیم)، نه ابزار سلطه (مارکس) و نه صرفاً یک کنش عقلانی (وبر)، بلکه به مثابه «متغیر مستقل فرهنگ‌ساز و جامعه‌پرداز» تعریف می‌شود که هم بر ساختارها و هم بر معنابخشی به زندگی اجتماعی اثر می‌گذارد.

- فرهنگ در این مدل، «بستر متغیر و زمینه‌مند» است که می‌تواند هم تحت تأثیر دین (فرهنگ دینی) و هم تحت تأثیر جریان‌های جهانی (فرهنگ سکولار) بازتعریف شود.

- جامعه به عنوان صحنه تعامل دیالکتیکی این دو، نیازمند حکمرانی هوشمندانه‌ای است که هم از ثبات دینی و هم از پویایی فرهنگی پشتیبانی کند.

در الگوی پیشنهادی به دست آمده یعنی حکمرانی دیالکتیکی مدل به دست آمده نشان می‌دهد که حکمرانی مطلوب در جامعه دینی باید سه اصل را همزمان دنبال کند:

- اصل هدایتگری دینی (تثبیت ارزش‌های وحیانی)،
- اصل انعطاف‌پذیری فرهنگی (پذیرش اقتضائات زمان و مکان)،
- اصل تعادل اجتماعی (اجتناب از تقلیل‌گرایی یک‌سویه به نفع دین یا فرهنگ).

دلالت‌های عملی این الگو برای سیاست‌گذاران در حوزه‌های ذیل قابل به‌کارگیری است:

- ۱- مهندسی فرهنگی: طراحی نهادهای فرهنگی (مثل صداوسیما) با ترکیب «امر دینی ناب» و «زبان فرهنگی روز».
  - ۲- قانون‌گذاری: تصویب قوانینی که هم از حریم دین دفاع کند و هم پاسخگوی تنوع فرهنگی باشد (مثال: قانون حمایت از خانواده).
  - ۳- نهادهای مدنی: تقویت سازمان‌های مردمی که نقش واسط بین دین (بالا به پایین) و فرهنگ (پایین به بالا) را ایفا می‌کنند.
- در مقایسه با مطالعات پیشین نیز در حالی که مطالعات گذشته (مانند: رشاد، ۱۳۸۵؛ پیروزمند، ۱۳۸۶؛ ذوعلم، ۱۳۹۲) عمدتاً به رابطه دوسویه دین و فرهنگ پرداخته‌اند، این مقاله با ارائه مدلی چندسطحی و دیالکتیکی، تعامل پویای این سه مقوله را در صحنه واقعیت اجتماعی تحلیل می‌کند. به عبارت دیگر، نه تنها به «دین فرهنگی» یا «فرهنگ دینی» می‌پردازد بلکه سنتزهای جدیدی مانند «جامعه دینی - فرهنگی» را به‌عنوان امری واقعی (نه آرمانی) معرفی می‌کند که در حکمرانی مطلوب تأثیرگذار است. همچنین پژوهش‌های موجود (مثل: صاحبی، ۱۳۸۴؛ دریابیگی، ۱۳۹۰) معمولاً دین را به‌عنوان یکی از عناصر فرهنگ یا جامعه در نظر می‌گیرند؛ اما این مقاله با الهام از اندیشه انقلاب اسلامی، دین را به‌عنوان رأس هرم حکمرانی معرفی می‌کند که هم می‌تواند فرهنگ‌ساز باشد و هم فرهنگ‌سوز (بر اساس نیازهای جامعه). این نگاه، چهارچوبی جدید برای مهندسی فرهنگی در حکومت‌های دینی ارائه می‌دهد. همچنین در حالی که رویکردهای رایج (مانند مارکسیسم یا تفسیرگرایی وبری) معمولاً دین را نادیده می‌گیرند یا آن را محصول فرهنگ/اقتصاد می‌دانند، این مقاله با تلفیق نظریه‌های جامعه‌شناختی (مثل: دورکیم، هابرماس) و اندیشه‌های اسلامی (مثل: مطهری، خامنه‌ای)، نشان می‌دهد که دین نه تنها یک متغیر مستقل است بلکه می‌تواند در عین دیالکتیکی بودن با فرهنگ و جامعه، هویت مستقل خود را حفظ کند.

فهرست منابع

- آراسته‌خو، محمد (۱۳۸۱). فرهنگ اصطلاحات علمی اجتماعی. تهران: چاپخش.
- آرون، رمون (۱۳۸۶). مراحل سیر اساسی اندیشه در جامعه‌شناسی. ترجمه پرهام، تهران: مرکز.
- آشوری، داریوش (۱۳۸۴). تعریف‌ها و مفهوم فرهنگ. تهران: طرح نو.
- بردبار، غلامرضا؛ ضرابی‌زاده، شیما و صالحی، طاهر (۱۳۹۴). ارائه الگوی حکمرانی خدامدار. مدیریت اسلامی، ۲۳(۲)، ۹-۴۱.
- بلیکی، نورمن (۱۳۹۳). پارادایم‌های تحقیق در علوم انسانی. ترجمه سیدامیررضا حسینی؛ محمدتقی ایمان و مسعود ماجدی، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- بهرامی، محمد (۱۳۸۷). نسبت دین و فرهنگ از نگاه قرآن کریم. پژوهش‌های قرآنی، ۱۴(۵۴)، ۱۷۳-۲۰۳.
- پیروزمند، علیرضا (۱۳۸۶). نقش دین در مهندسی فرهنگی کشور. مجموعه مقالات همایش مهندسی فرهنگی (جلد اول) (ص. ۹۱-۹۵). تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- حسینی، موسی (۱۳۷۸). دین و جامعه از نگاه شهید مطهری. پژوهش‌های قرآنی، ۱۷(۵)، ۷۴-۱۸۳.
- خامنهای، سیدعلی (۱۳۹۸). بیان قرآن؛ تفسیر سوره بقره. تهران: مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی.
- خامنهای، سیدعلی (۱۳۹۹). حدیث ولایت. تهران: مؤسسه انقلاب اسلامی.
- دریابیگی، مسحن (۱۳۹۰). نسبت دین و فرهنگ. برگ فرهنگ، ۲۳(۲۳)، ۱۲۰-۱۳۳.
- دورکیم، امیل (۱۳۶۰). فلسفه و جامعه‌شناسی. ترجمه فرحناز خمسه‌ای، تهران: مرکز ایرانی مطالعه فرهنگ‌ها.
- دورکیم، امیل (۱۳۸۶). صور بنیانی حیات دینی. ترجمه پرهام، تهران: مرکز.
- دیلمینی، تیم (۱۳۸۷). نظریه‌های کلاسیک جامعه‌شناسی. ترجمه بهرنگ صدیقی و وحید طلوعی، تهران: نی.
- ذوعلم، علی (۱۳۹۲). فرهنگ معیار از منظر قرآن کریم. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

رشاد، ع. (۱۳۸۵). وبگاه رسمی آیت‌الله علی‌اکبر رشاد. بازیابی از:
<https://rashad.ir/?p=1299>

ریتزر، جورج (۱۳۸۶). نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر. ترجمه محسن ثلاثی، تهران: علمی.

سیاهپوش، امیر و آقاپور، علی (۱۳۹۱). فرهنگ در منظر مقام معظم رهبری. تهران: شهرتهران (وابسته به سازمان فرهنگی هنری شهرداری تهران).
 صاحبی، محمدجواد (۱۳۸۴). مناسبات دین و فرهنگ در جامعه ایران. تهران: طبع و نشر.

صحرايي، عليرضا و محمودي‌نيا، امين (۱۳۹۷). الگوی حکمرانی خوب: چهارچوبی برای تحلیل اقتصاد سیاسی دولت هاشمی رفسنجانی (۱۳۶۸-۱۳۷۶). *مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی (مطالعات راهبردی جهانی‌شدن)*، ۸(۲۸)، ۲۰۷-۲۲۸.
 طباطبائی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۹). *تفسیر‌المیزان*. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
 قلی‌پور، رحمت‌الله (۱۳۸۷). حکمرانی خوب و الگوی مناسب دولت. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.

کوزر، لوئیس (۱۳۸۶). *زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی*. ترجمه محسن ثلاثی، تهران: علمی.

لزلی، جانسون (۱۳۷۸). *منتقدان فرهنگ*. ترجمه ضیاء موحد، تهران: طرح نو.

مارکس، کارل (۱۳۸۸). *سرمایه*. ترجمه حسن مرتضوی، تهران: آگاه.

مطهری، مرتضی (۱۳۶۴). *مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

مطهری، مرتضی (۱۳۷۸). *یادداشت‌های استاد مطهری*. تهران: صدرا.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۴). *مجموعه آثار*. تهران: صدرا.

مک‌لولین، شون (۱۳۸۳). *دین، مراسم مذهبی و فرهنگ*. ترجمه افسانه نجاریان، تهران: آگاه.

میدری، احمد و خیرخواهان، جعفر (۱۳۸۳). *حکمرانی خوب بنیان توسعه*. تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس.

وبر، ماکس (۱۳۹۲). *دین، قدرت، جامعه*. ترجمه احمد تدین، تهران: هرمس.

هابرماس، یورگن (۱۳۹۸ الف). *دگرگونی ساختاری حوزه عمومی*. ترجمه جمال محمدی،

تهران: افکار.

هابرماس، یورگن (۱۳۹۸.ب). *نظریه کنش ارتباطی*. ترجمه پولادی، تهران: مرکز. هاین، تامس (۱۳۸۰). *لویاتان*. ترجمه حسین بشیریه، تهران: نی.

- Huther, J. & Anwar, S. (2006). *Local Governance in Developing Countries (Public-sector Governance and Accountability)*. Washington DC: World Bank Publications.
- Luthfia, A. & Yazid, S. (2024). Ibadah dan Perilaku Luhur. *Kajian Psikologis dan Sosiologis*. 2(1), 35-46.

References

- Arasteh Khou, M. (2002). *Farhang-e Estelihat-e Elmi-ye Ejtemai [Dictionary of Social Science Terms]*. Tehran: Chapakhsh. (In Persian)
- Aron, R. (1968). *Main Currents in Sociological Thought: Montesquieu, Comte, Marx, Tocqueville (Vol. 1)*. Garden City, NY: Anchor Books. (goodreads.com) (In Persian)
- Ashouri, D. (2005). *Ta'rif-ha va Mafhum-e Farhang [Definitions and Concepts of Culture]*. Tehran: Tarh-e No. (In Persian)
- Bahrami, M. (2008). "Nesbat-e Din va Farhang az Negah-e Qur'an-e Karim" [The Relationship Between Religion and Culture from the Perspective of the Holy Quran]. *Pazhuhesh-hā-ye Qur'āni*, 14(54), 173–203. (In Persian)
- Bardbar, G., Sarabi Zadeh, Sh., & Salehi, T. (2015). "Erā'e-ye Algu-ye Hokmrāni-ye Khodāmadār" [Presenting a God-Centered Governance Model]. *Modiriyat-e Eslāmi*, 23(2), 9–41. (In Persian)
- Coser, L. A. (2007). *Lives and Thoughts of Great Sociologists*. Tehran: Elmi. (In Persian)
- Daryabegi, M. (2011). "Nesbat-e Din va Farhang" [The Relationship Between Religion and Culture]. *Barg-e Farhang*, (23), 120–133. (In Persian)
- Durkheim, É. (2001). *The Elementary Forms of Religious Life*. Translated by Carol Cosman. Oxford: Oxford University Press.(researchgate.net) (In Persian)
- Gholipour, R. (2008). *Hokmrāni-ye Khob va Algu-ye Monāseb-e Dowlat [Good Governance and the Appropriate Model of Government]*. Tehran: Enteshārāt-e Dāneshgāh-e Āzād-e Eslāmi. (In Persian)
- Habermas, J. (2019a). *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Tehran: Afkar. (In Persian)

- Habermas, J. (2019b). *The Theory of Communicative Action*. Tehran: Markaz. (In Persian)
- Hobbes, T. (2001). *Leviathan*. Tehran: Ney. (In Persian)
- Hosseini, M. (1999). "Religion and Society from the Perspective of Martyr Motahhari". *Pazhuhesh-hā-ye Qur'āni*, 5(17), 74–183. (In Persian)
- Huther, J. & Anwar, S. (2006). *Local Governance in Developing Countries (Public-sector Governance and Accountability)*. Washington DC: World Bank Publications.
- Khamenei, A. (2019). *Bayān-e Qur'an; Tafsir-e Surah-ye Barā'at [Quranic Explanation; Interpretation of Surah Bara'ah]*. Tehran: Mo'asseseh-ye Pazhuheshi-ye Farhangi-ye Enqelāb-e Eslāmi. (In Persian)
- Khamenei, A. (2020). *Hadith-e Velāyat [The Hadith of Guardianship]*. Tehran: Mo'asseseh-ye Enqelāb-e Eslāmi. (In Persian)
- Leslie, J. (1999). *Critics of Culture*. Tehran: Tarh-e No. (In Persian)
- Luthfia, A. & Yazid, S. (2024). *Ibadah dan Perilaku Luhur. Kajian Psikologis dan Sosiologis*. 2(1), 35-46.
- Marx, K. (2009). *Capital*. Tehran: Agah.(researchgate.net) (In Persian)
- Midari, Ahmad and Khairkahan, Jafar (2004). *Good Governance as the Foundation of Development*. Tehran: Majles Research Center.
- Motahhari, M. (1985). *Introduction to the Islamic Worldview*. Qom: Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmi. (In Persian)
- Motahhari, M. (1999). *Notes of Professor Motahhari*. Tehran: Sadra. (In Persian)
- Motahhari, M. (2005). *Collected Works*. Tehran: Sadra. (In Persian)
- Peyrouzmand, A. (2007). "Naqsh-e Din dar Mohandesi-ye Farhangi-ye Keshvar" [The Role of Religion in the Country's Cultural Engineering]. In *Majmu'e-ye Maqālāt-e Hamāyesh-e Mohandesi-ye Farhangi (Vol. 1, pp. 91–95)*. Tehran: Dabirkhāneh-ye Shorā-ye 'Āli-ye Enqelāb-e Farhangi. (In Persian)
- Rashad, A. (2006). *Official Website of Ayatollah Ali Akbar Rashad*. Retrieved from <https://rashad.ir/?p=1299> (In Persian)
- Ritzer, G. (2007). *Sociological Theory in the Contemporary Era*. Tehran: Elmi. (In Persian)
- Sahraei, A., & Mahmoudinia, E. (2018). "Algu-ye Hokmrāni-ye Khob: Chārchubi barā-ye Tahlil-e Eqtesād-e Siyasi-ye Dowlat-e Hāshmi Rafsanjāni (1989–1997)" [Good Governance Model: A Framework for Analyzing the Political Economy of Hashemi Rafsanjani's Government (1989–1997)]. *Motāle'āt-e Rāhbordi-ye Siyasatgozāri-ye 'Omumi*, 8(28), 207–228. (In Persian)
- The Holy Quran. (In Persian)
- Weber, M. (2013). *Religion, Power, Society*. Tehran: Hermes. (In Persian)

Zoulam, A. (2013). Farhang-e Me'yār az Manzar-e Qur'an-e Karim [Standard Culture from the Perspective of the Holy Quran]. Tehran: Pazhuheshgāh-e Farhang va Andisheh-ye Eslāmi. (In Persian)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی